

**Про співвідношення функціонального
призначення та морфології
мезолітичних кам'яних знарядь
лісової зони Східної Європи**

Колекції кам'яних знарядь з донеолітичних пам'яток є основним, а іноді й єдиним джерелом для культурно-хронологічної інтерпретації та реконструкції господарської діяльності населення, яке залишило ці пам'ятки. Однак якщо питання періодизації та культурного членування мезолітичних стоянок успішно розв'язуються за даними технологічно-морфологічного (традиційного типологічного) методу, то питання, пов'язані з господарством стародавнього населення, неможливо вирішити без рахування одержаних даних функціонального (трасолого-експериментального) аналізу кам'яних знарядь. Останнім часом з'явилося чимало наукових праць, в яких разом з морфологічними описами знарядь наводяться й результати функціонального аналізу. Але в них вивчено переважно матеріал півдня (степової зони) Східної Європи¹.

Невідповідність будь-якої визначеної форми кам'яного знаряддя чітко визначеній трудовій операції відзначалася дослідниками², що відбилося й у термінології. Так, з боку функціонального підходу скребок — це знаряддя для вишкрябування шкір, а скобель — для скобління твердого матеріалу. З боку ж морфології перше — це знаряддя, що має певної форми робочий край, оброблений крутою та напівкрутою ретушшю, а друге — виімчасте знаряддя і т. д. Щодо форми знарядь, то, за першою думкою³, вона визначалась їх функціональним призначенням, виходячи з іншої, залежала не стільки від функції, скільки від традиційних та випадкових факторів⁴. Разом з цим в літературі ще відсутні праці, в яких висвітлюється зв'язок форми та функціонального призначення мезолітичних кам'яних знарядь на чималому археологічному матеріалі.

Ця стаття є спробою розв'язання проблеми співвідношення функції та морфології мезолітичних кам'яних знарядь за матеріалами бутівської культури⁵, яка поширювалась у Волго-Окському басейні з початку і до кінця епохи мезоліта. Нами відібрано шість пам'яток, що являють собою не лише різні хронологічні етапи, а й різноманітні господарські типи пам'яток бутівської культури (Тихонове, Бутове, Берендееве 3, Соболеве V, Угольнове 1, Краснове). Трасологічний аналіз крем'яного комплексу цих стоянок виконано нами під керівництвом Г. Ф. Коробкової на мікроскопі МБС-1 зі збільшенням від 16 до 88,5 крат за методикою, розробленою С. А. Семеновим⁶.

За результатами аналізу виділено функціональну групу знарядь (таблиця), а на основі техніко-морфологічного аналізу складено загальний тип-лист, до якого увійшли такі типи виробів, що використовувались як знаряддя: 1 — скребки кінцеві; 2 — мікроскребки кінцеві; 3 — скребки підокруглі; 4 — скребки бічні; 5 — скребки стрілчасті (з робочими краями, що сходяться); 6 — скребки аморфні; 7 — скребки комбіновані; 8 — різці з ретушованою площиною; 9 — різці на зламі або кінці заготовки; 10 — різці з площиною, оформленою різцевим сколом; 11 — різці комбіновані; 12 — вкладиші з затупленим краєм; 13 — вкладиші з загостреним краєм; 14 — вкладиші з затупленим кінцем; 15 — вкладиші з притупленим кінцем і краєм; 16 — вістря з затупленим краєм; 17 — вістря зі скошеним кінцем; 18 — вістря з двома поєднаними ретушованими краями; 19 — наконечники стріл верболисті; 20 — наконечники стріл черенкові; 21 — ножі з загостреним краєм; 22 — скобелі; 23 — свердла; 24 — проколки; 25 — сокири; 26 — долотоподібні знаряддя; 27 — уламки знарядь, тип не з'ясований; 28 — пластини з нерегулярною ретушшю; 29 — відщепи з нерегулярною ретушшю; 30 — оббиті заготовки; 31 — комбіновані знаряддя; 32 —

Подія морфологічних типів виробів за функціональними групами

Функціональна група	Морфологічний тип	Кількість	
Наконечники стріл — 31 екз.	Наконечники стріл черенкові	18	
	„ верболисті	2	
	Вістря зі скошеним кінцем	4	
	„ з затупленим краєм	5	
	„ з двома поєднаними ретушованими краями	2	
Вкладиші мисливської зброї — 105 екз.	Вкладиші з затупленим краєм	1	
	„ з загостреним краєм	1	
	„ з затупленим краєм і кінцем	1	
	Вістря зі скошеним кінцем	9	
Ножі обробні — 323 екз.	Пластинки без повторної обробки	93	
	Пластинки без повторної обробки з підгостреним краєм	312	
	Відщепи без повторної обробки	5	
	Вістря зі скошеним кінцем	3	
	Вістря зі скошеним кінцем	2	
	Комбіновані знаряддя	1	
Вкладиші обробних ножів — 105 екз.	Пластини без повторної обробки	105	
	Пластини без повторної обробки	103	
Скребки — 268 екз.	Скребки кінцеві	67	
	Відщепи без повторної обробки	15	
	Уламки скребок нез'ясованого типу	14	
	Відщепи з нерегулярною ретушшю	12	
	Скребки підокруглі	9	
	Мікроскребки кінцеві	7	
	Комбіновані знаряддя	7	
	Скребки аморфні	6	
	Ножі з підгостреним краєм	5	
	Вкладиші з підгостреним краєм	3	
	Скребки бокові	2	
	Скребки «стрілчасті»	2	
	Пластини без повторної обробки	2	
	Ножі для обробки шкір — 2 екз.	Пластини без повторної обробки	28
		Вістря зі скошеним кінцем	4
Проколки — 43 екз.	Наконечники стріл черенкові	3	
	Пластини з нерегулярною ретушшю	3	
	Відщепи без повторної обробки	3	
	Різцеві сколи	2	
	Скобелі для дерева — 136 екз.	Пластини без повторної обробки	55
		Відщепи без повторної обробки	38
		Відщепи з нерегулярною ретушшю	22
		Пластини з нерегулярною ретушшю	9
		Мікроскребки кінцеві	9
		Ніж з підгостреним краєм	1
Скобель		1	
Комбіноване знаряддя		1	
Різці та різчики для дерева — 87 екз.		Пластини без повторної обробки	37
		Різці на зламі або куті заготовки	22
	Відщепи без повторної обробки	15	
	Відщепи з ретушшю	6	
	Уламки різців	5	
	Різці з ретушованою площиною	1	
	Комбіноване знаряддя	1	
Ножі для стругання дерева — 33 екз.	Пластини без повторної обробки	27	
	Відщепи без повторної обробки	4	
	Відщепи з нерегулярною ретушшю	2	
	Пластини без повторної обробки	4	
Пилки для дерева — 14 екз.	Відщепи без повторної обробки	4	
	Ножі з загостреним краєм	4	
	Пластина з нерегулярною ретушшю	4	
	Вістря зі скошеним кінцем	1	
	Відщепи з нерегулярною ретушшю	1	
Свердла для дерева — 13 екз.	Відщепи з нерегулярною ретушшю	5	
	Пластини без повторної обробки	4	
	Відщепи без повторної обробки	4	
	Пластини з нерегулярною ретушшю	2	
Свердло	1		

Функціональна група	Морфологічний тип	Кількість
Розвертки для дерева — 2 екз.	Пластини без повторної обробки	2
Сокири — 2 екз.	Сокири шліфовані	2
Долота — 2 екз.	Долотоподібні знаряддя	2
Скобелі для кістки — 69 екз.	Відщепи з нерегулярною ретушшю	34
	Пластини з нерегулярною ретушшю	14
	Пластини без повторної обробки	8
	Скобелі з виїмкою	6
	Мікроскребки кінцеві	3
	Вістря зі скошеним кінцем	1
	Скребок кінцевий	1
	Нуклеподібний уламок	1
	Відщеп без повторної обробки	1
Різці та різчики для кістки — 63 екз.	Різці на зламі або куті заготовки	23
	Різці з ретушованою площиною	13
	Пластини без повторної обробки	10
	Відщепи без повторної обробки	4
	Відщепи з площиною у вигляді різцевого сколу	3
	Різці комбіновані	3
	Уламки різців невиразного типу	3
	Відщепи з нерегулярною ретушшю	3
	Комбіновані знаряддя	1
Ножі для стругання кістки — 3 екз.	Пластина з нерегулярною ретушшю	1
	Пластина без повторної обробки	1
	Відщеп без повторної обробки	1
Пилки для кістки — 9 екз.	Пластини без повторної обробки	3
	Пластини з нерегулярною ретушшю	3
	Відщепи без повторної обробки	3
Свердла для кістки — 7 екз.	Свердла	3
	Вістря з двома поєднаними ретушованими краями	4
	Різцевий скол	2
Відбійники — 3 екз	Гальки без повторної обробки	1
Ретушери-віджимники — 3 екз.	Гальки без повторної обробки	3
	Оббите видовжене знаряддя	2
Пилки для каміння — 1 екз.	Пластина без повторної обробки	1
Плитка для розтирання рослинної їжі — 1 екз.	Пласка галька без повторної обробки	1
Комбіновані знаряддя — 334 екз.	Пластини без повторної обробки	196
	Різці на зламі або куті заготовки	33
	Комбіновані знаряддя	28
	Відщепи з нерегулярною ретушшю	17
	Пластини з нерегулярною ретушшю	12
	Різці з ретушованою площиною	11
	Відщепи без повторної обробки	9
	Скребки кінцеві	8
	Ножі з загостреним краєм	5
	Мікроскребки кінцеві	3
	Уламки знарядь невиразного типу	3
	Ізаконечники стріл зеренкові	2
	Вістря зі скошеним кінцем	2
	Скобелі з виїмкою	2
	Різець комбінований	1
	Вкладиш з затупленим кінцем	1
	Проколка	1
Без слідів, з повторною обробкою — 38 екз.	Відщепи з ретушшю	13
	Вістря зі скошеним кінцем	6
	Уламки знарядь невиразного типу	5
	Різці на зламі або куті заготовки	4
	Оббиті заготовки	3
	Різці з ретушованою площиною	2
	Пластини з нерегулярною ретушшю	3
	Різець з площиною у вигляді різцевого сколу	1
	Мікрорізець	1

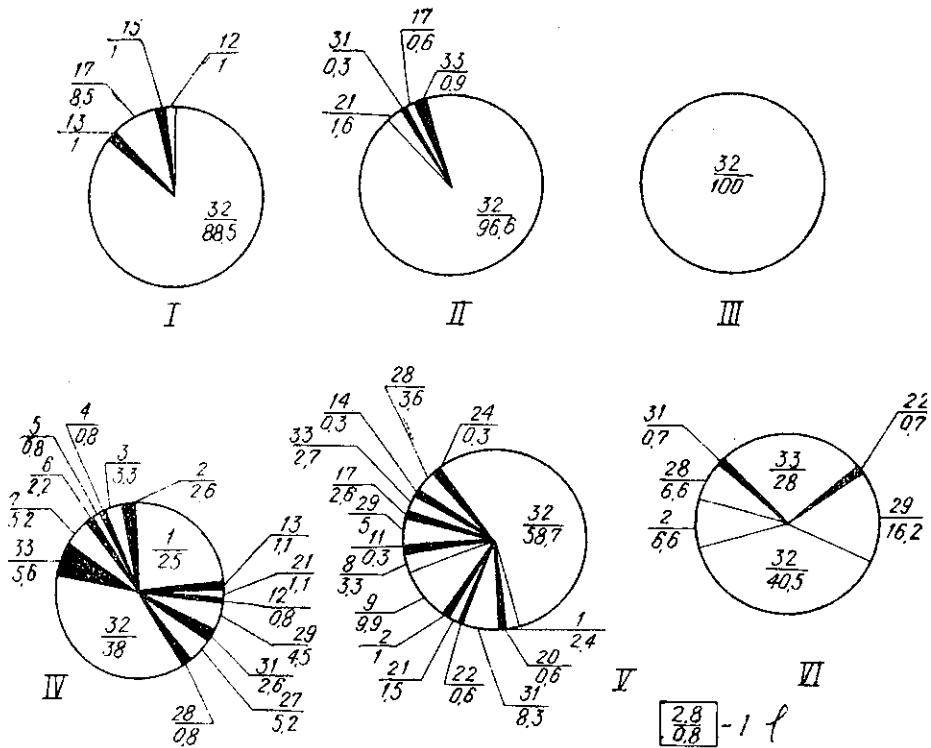

Рис. 1. Структурні діаграми найчисельніших функціональних груп знарядь побутової культури:

I — вкладиші мисливської зброї; II — ножі розподільні; III — вкладиші розподільних ножів; IV — скребки; V — комбіновані знаряддя; VI — скобелі для дерева. 1 — у чисельнику — номер морфологічного типу виробів, у знаменнику — кількість цього типу в процентах від усіх виробів цієї групи.

пластини без повторної обробки; 34 — галька; 35 — інші вироби. Щоб позбавитись термінологічної плутанини, виділеним морфологічним типам надано звичайні, традиційно вживані в літературі назви.

Всього проаналізовано 1706 виробів зі слідами використання або повторної обробки. Для груп, які нараховують понад 100 знарядь, складено кругові структурні діаграми (рис. 1).

Аналіз показав, що більшість функціональних груп знарядь представлено різноманітними морфологічними типами виробів у середині кожної групи. Разом з тим зазначимо, що частину груп представлено єдиним морфологічним типом виробів, але цей тип різко переважає, причому не тільки в численних групах (де найбільш допустима наявність ряду випадковостей), але й у групах, що налічують понад 100 або навіть 300 виробів. До функціональних груп з явним домінуванням одного морфологічного типу виробів відносяться: вкладиші мисливської зброї, обробні ножі та їх вкладиші, ножі для обробки шкір, проколки, стругальні ножі, розвертки, сокири та долота, відбійники, наконечники стріл та комбіновані знаряддя.

Домінуючим типом виробів є пластини без повторної обробки. Вони становлять понад третину всіх знарядь таких груп: скребки, скобелі, різці, різчики для дерева. Однак серед скобелів для кістки або рогу переважають відщепи з ретушшю, а серед різців та різчиків для кістки — різні типи різців з повторною обробкою. Вірогідно, це пояснюється наявністю ретуші утилізації, яку практично неможливо відрізнити від повторної обробки для перших або необхідністю міцнішого та ширшого ріжучого краю для інших.

Експериментально нами підтверджено, що при роботі з кісткою або рогом занадто крихкий край (вузький або наближений до крапко-

вого), пристосований для різання дерева, дуже швидко псувався, знаряддя ж із ширшим та міцнішим краєм, одержаним за допомогою сколу, довше зберігало свої робочі якості. Подібні спостереження наведені і в праці А. К. Філіпова⁷. Для інших функціональних груп важко з'ясувати домінуючий морфологічний тип виробів.

На основі зіставлення морфології та функції знарядь можна вилучити типи виробів, які використовувалися лише в одній функції. Це стосується скребків (крім мікроскребків), якими переважно шкребли шкіру; скобелів та свердел — відповідно для функцій різання, скобління та свердління кістки й дерева; сокир та доліт для рубання та видобування дерева; проколок — для проколювання шкір; вістер з затупленим краєм та верболистих наконечників — наконечників стріл. Такі вироби, як вкладиші з затупленим та підгострим краєм, використовувалися не тільки як вкладиші мисливської зброї та обробних ножів, а й як бічні скребки; черенкові ж наконечники стріл правили як за наконечники, так і за проколки, рідше — свердла для дерева. При цьому, якщо ми маємо справу з уламками, майже неможливо встановити, чи є це наслідком реутилізації наконечника, проколки та свердла або така форма робилася навмисно. Інші морфологічні типи виробів слід признати поліфункціональними (особливо це стосується відщепів і пластин без повторної обробки та з нерегулярною ретушшю, а також вістер зі скошеним кінцем, для яких кут скошеного кінця відігравав, очевидно, суттєву роль). Не слід намагатися з'ясувати функцію цих типів без трасологічного аналізу.

Зіставлення функціонально-типологічних таблиць або гістограм для окремих стоянок, а також їх порівняння між собою дає цікаві результати.

Для прикладу наводимо гістограми для стоянок Соболеве V, дослідженої на великій площі, та Краснове, розкопаної повністю⁸. Обидві стоянки відносяться до заключного етапу бутовської культури (рис. 2). Аналіз гістограм свідчить, що в інвентарі стоянки Соболеве V представлено практично всі функціональні групи знарядь, характерні для бутовської культури. Комплекс морфологічних типів виробів, що складають ці групи, досить різноманітний і охоплює більшість виділених типів знарядь. Особливо це проявляється в групах наконечників стріл, обробних ножів, скребків, скобелів, різців та різників для кістки та дерева, та комбінованих знарядь, що відбиває характер стоянки Соболеве V як поселення з різноплановим господарством при відсутності чітких ознак спеціалізації. В комплексі стоянки Краснове переважають знаряддя в групах вкладишів мисливської зброї, обробних ножів та їх вкладишів, трохи менше скобелів для дерева. З інших функціональних груп поодинокими знаряддями представлено різчики для дерева та кістки, скобелі для кістки, комбіновані знаряддя, проколки. Є скребок, ретушер та відбійник, інші ж групи знарядь відсутні, а типологічний ряд виробів, складаючих ці групи, зовсім бідний. Все це дозволяє охарактеризувати стоянку Краснове як вузько спеціалізовану пам'ятку з переважанням мисливства та обробки здобичі серед занять людей, які її залишили, що знайшло своє відображення у специфічному складі кам'яного інвентаря стоянки.

Висновки, зроблені на основі функціонального та типологічного вивчення комплексу знарядь стоянок Соболеве V і Краснове, підтверджуються й іншими даними. Так, на стоянці Соболеве V розкрито близько 800 м², знайдено кілька жител, насиченість культурного шару кременем значна. Площа ж стоянки Краснове, розкопаної повністю, становить 36 м², знайдено лише дві господарчі ями, жител немає, насиченість культурного шару знахідками слабка.

Якщо стоянка Соболеве V знаходилась на краю першої надзаплавної тераси Волги, то стоянка Краснове віддалена від Волги на 0,6 км від краю першої надзаплавної тераси та пов'язана з верхів'ям невеликого струмка.

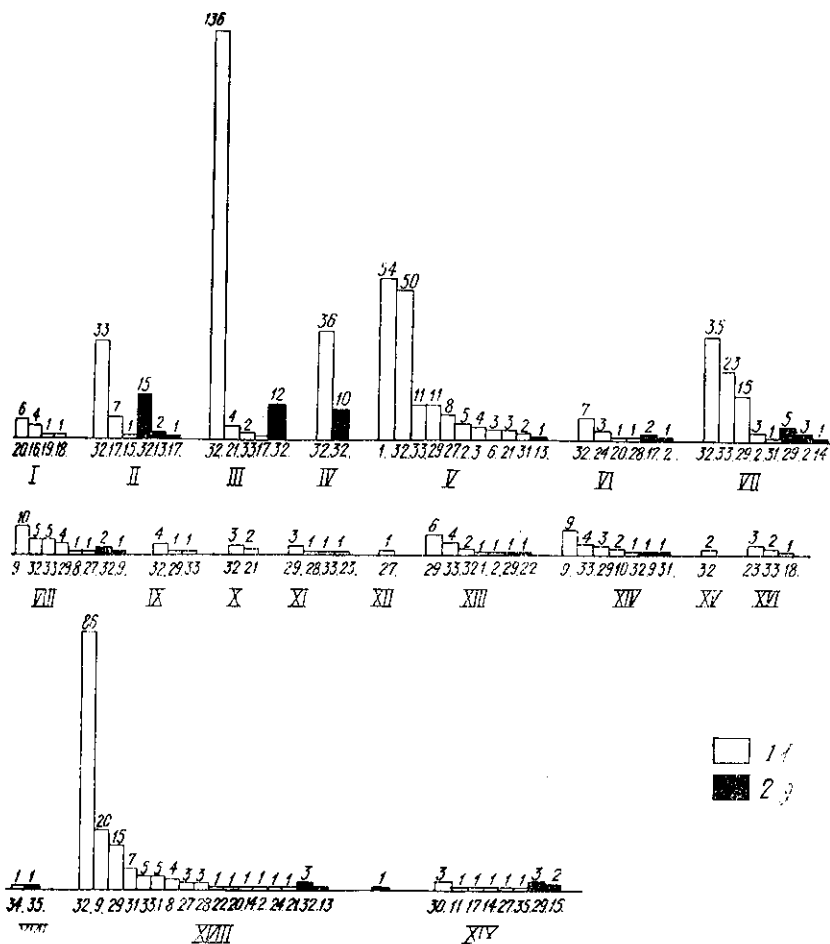

Рис. 2. Функціонально-типологічні гістограми стоянок Соболеве V і Краснове:

1 — стоянка Соболеве V; 2 — стоянка Краснове.
 I — наконечники стріл; II — вкладиші мисливської зброї; III — розподільні ножі; IV — вкладиші розподільних ножів; V — скребки; VI — проколки; VII — скобелі для дерева; VIII — різці та різчики для дерева; IX — строгальні ножі для дерева; X — пилики для дерева; XI — свердла для дерева; XII — сокири; XIII — скобелі для кістки; XIV — різці та різчики для кістки; XV — пилики для кістки; XVI — свердла для кістки; XVII — відбійники; XVIII — комбіновані знаряддя; XIX — вироби без слідів, але з повторною обробкою (заготовки та невикористані знаряддя). Арабськими цифрами під гістограмами позначено номер відповідного морфологічного типу, а над гістограмами вказана кількість виробів цього типу.

Таким чином, дані функціонально-типологічного аналізу кам'яного інвентаря, факти, одержані при розкопках і аналізі їх топографії, дають можливість охарактеризувати стоянку Соболеве V як неспеціалізоване поселення, що існувало більш-менш довгий час, а стоянку Краснове — як спеціалізований короткочасний мисливський табір.

З усього сказаного можна дійти таких висновків. 1. Більшість вивчених функціональних груп знарядь представлено різними морфологічними типами виробів, доля яких в групі неоднакова. 2. Серед морфологічних типів кам'яних виробів виділяються знаряддя, переважно пов'язані з однією функцією: скребки, різці, проколки, сокири, скобелі, свердла, долота, вістря з затупленим краєм та верболісті наконечники стріл. Інші виділені типи виробів слід вважати поліфункціональними. 3. На основі висновків функціонально-морфологічного аналізу кам'яного інвентаря стоянок, з залученням даних про їх площу, наявність житлових та господарчих споруд, насиченість культурного шару та топографії, можливе виділення різних господарських типів пам'яток.

М. Г. Жилин

О соотношении функционального назначения и морфологии мезолитических каменных орудий лесной зоны Восточной Европы

Резюме

В статье приводятся результаты трассолого-экспериментального и традиционно-типологического (морфологического) анализов каменного инвентаря шести памятников бутовской культуры, отражающих различные хронологические этапы и хозяйственные типы стоянок. Общее количество выделенных орудий составляет 1706 экз. На основе трассологического анализа выделены функциональные группы орудий, а на основе типологического — основные морфологические типы изделий. Составлена таблица, показывающая соотношение этих групп и типов, для наиболее многочисленных групп приведены структурные диаграммы. Большинство функциональных групп представлено морфологически различными типами изделий, но наряду с этим есть группы, представленные или одним, или одним преобладающим типом орудий (вкладыши охотничьего оружия, разделочные ножи, их вкладыши, проколки, топоры и др.). Выделены типы изделий, использовавшиеся главным образом в одной функции (скрепки, резцы, скобели, сверла, топоры, долота, проколки, острия с затупленным краем и иволистные наконечники стрел). Остальные типы следует считать полифункциональными. Составлены функционально-типологические гистограммы для двух стоянок: Соболево V и Красново. Сопоставление их показало значительное как функциональное, так и морфологическое в пределах функциональных групп различие между этими памятниками. Если в инвентаре Соболева V представлены почти все морфологические группы и разнообразные типы орудий, то Красново I дает серийно лишь орудия охоты и разделки добычи, что при учете данных о площади поселений, насыщенности культурного слоя, наличии жилищ и топографии позволяет выделить Соболево V как тип поселения с неспециализированным хозяйством, а Красново I — как кратковременный охотничий лагерь.

¹ Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. — МИА, 1969, № 158, с. 1—168; Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — Архив ИА АН СССР, 1982, Р—2, № 2298; Коробкова Г. Ф., Смолянинова С. П., Кизь Г. В. Позднепалеолитическая стоянка Серединный Горб. — В кн.: Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1982, с. 5—18; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 3—81.

² Семенов С. А. Первобытная техника. — МИА, 1957, № 54, с. 237; Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии, с. 1—168; Филиппов А. К. Связь формы и функции изделий человека в палеолите: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1977, с. 2—25.

³ Филиппов А. К. Указ. соч., с. 3—5.

⁴ Станко В. Н. Указ. соч., с. 47.

⁵ Кольцов Л. В. Культурные различия в раннем мезолите Волго-Окского междуречья. — В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 21—26.

⁶ Семенов С. А. Указ. соч., с. 237; Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. — М.; Л., 1968. — 359 с.

⁷ Филиппов А. К. Технология изготовления костяных наконечников в верхнем палеолите. — СА, 1978, № 2, с. 23—24.

⁸ Кольцов Л. В. О работах Верхневолжской экспедиции в Калининской области. — АО, 1972. М., 1973, с. 66; Бодунов Е. В., Воробьев В. М., Жилин М. Г. Мезолитическая стоянка Красново. — В кн.: Из прошлого Калининской области. Калинин, 1984, вып. 3, с. 3—10.

В. І. СИТЛИВИЙ

Ашельська епоха в Центральній Європі

За останнє десятиріччя на території Закарпаття відкриті й досліджуються найдавніші в СРСР пам'ятки палеолітичної людини. Особливу увагу привертають комплекси ашельського часу, виявлені біля селища Королеве, яке завдяки чіткості стратиграфії, численності знахідок, кількості різночасових палеолітичних горизонтів стало однією з опорних пам'яток при вивченні далекого минулого.

Найдавніші палеолітичні знахідки в Центральній Європі відомі ще з минулого століття. У другій половині XIX ст. на території сучас-